Michał GłuszkowskiUniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń

IDIOLEKTALNE ZRÓŻNICOWANIE PRZEŁĄCZANIA KODÓW W DWUJĘZYCZNOŚCI STAROWIERCÓW REGIONU SUWAŃSKO-AUGUSTOWSKIEGO¹

Zjawisko przełączania kodów najogólniej można zdefiniować jako zmianę języka podczas wypowiedzi, co nieodłącznie wiąże się z bilingwizmem. Zachowania językowe mieszkających w północno-wschodniej Polsce staroobrzędowców, którzy na co dzień posługują się rosyjską gwarą i polszczyzną, nie stanowią w tym względzie wyjątku. Dotychczasowe analizy ich bilingwizmu pod kątem wyboru języka w określonych sytuacjach komunikacyjnych i przełączania (lub mieszania²) kodu pokazały, że najbardziej adekwatnym podejściem teoretycznym w opisie tych zjawisk jest model oparty na typologii Pietera Muyskena [Głuszkowski 2010a]. Holenderski lingwista wyróżnił trzy podstawowe typy mieszania kodów: a) wtrącający (*insertional*) – gdy element kodu L_2 zostaje wprowadzony do podstawowego języka danej wypowiedzi (L_1), np. przy nieadaptowanych zapożyczeniach³: *t'olka żyg'avy tak'ije / pokrzywy*

¹ Artykuł został napisany w ramach projektu „Dokumentacja gwary staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce – internetowa baza danych”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, które przyznano na podstawie decyzji nr DEC-2011/01/B/HS2/00505.

² Peter Auer rozróżniał przełączanie kodów (*code-switching*) i ich mieszanie (*code-mixing*) za pomocą kryteriów pragmatycznych, strukturalnych i świadomości uczestników konwersacji. Zmiany kodów określane jako przełączanie wiążą się ze zmianą tematu i/lub odbiorcy, są zauważane i uświadamiane przez uczestników konwersacji, mają także znaczenie funkcjonalne – dokonują się pomiędzy zdaniami lub frazami, natomiast mieszanie kodów jest zjawiskiem nieświadomym, bez znaczenia funkcjonalnego, i zachodzi wewnątrz prostszych jednostek. Trzecim stanem wyróżnionym przez Auera jest kod mieszany (*mixed code*), który stanowi ostatnie stadium procesów przełączania i mieszania kodów [Auer 1998: 14–16; 1999: 309]. W literaturze przedmiotu mieszanie kodów najczęściej traktuje się jako szczególny typ przełączania, co uczynimy również w niniejszym artykule, dokonując podziałów jedynie tam, gdzie będzie konieczna odrębna charakterystyka obydwu zjawisk.

³ W tekście przykłady pochodzące z rosyjskiej gwary starowierców (wraz z adaptowanymi zapożyczeniami) zapisywane są w uproszczonej transkrypcji sławistycznej; elementy, które można zakwalifikować jako jednoznacznie polskie, wyróżniane są podkreśleniem i zapisywane zgodnie z polską ortografią.

*bal'synnyje; no i myślę jak mnie tu złapią / teraz bamb'ložka / ta / a ja jadę; b) alternacyjny (alternational) – zmiana leksyki i gramatyki pociąga za sobą faktyczne przejście z systemu L_1 na L_2 , np.: *jak on kamieniem / to ty na niego dwa / no / teraz już mało jest takich ludzi* – A gd'e vs'o 'eta nap'isana? – 'eta v B'ibljy p'išet v k'n'igax 'etyx; c) kongruentna leksykalizacja (congruent lexicalization) – fragment wypowiedzi może być klasyfikowany zarówno jako element systemu L_1 , jak i L_2 , np.: *kak astav'al'is pr'i 'etoj st'araj v'ery / to jan'y / št'oby nie pr'exaž'il'i na pravosl'av'e / to jan'y samo 'ety ž'e'tal'i / samobójstwa popełniali przeciež* [por. Muysken 2000: 1–5].*

Społeczne i psychiczne uwarunkowania przełączania kodów decydujące o idiolektalnym zróżnicowaniu tego zjawiska są popularnym przedmiotem badań w zachodniej lingwistyce kontaktu. Badacze wskazują między innymi na powiązania poczucia przynależności etnicznej z rozwojem przełączania kodów lub ich określonego typu. Jens N. Jørgensen zauważył, że członkowie danej społeczności mogą traktować przełączanie kodów i kod mieszany powstający na bazie tego procesu jako język „my” (*we-code*), co pomaga w określeniu granic grupy. Dotyczy to głównie młodych ludzi w dwujęzycznych społecznościach mniejszościowych, którzy odczuwają potrzebę odrębności zarówno w stosunku do starszych przedstawicieli ich wspólnoty, jak i wobec jednojęzycznych rówieśników [Jørgensen 1998: 242]. Zdaniem Marka Sebby i Tony'ego Woottona, poczucie tożsamości jest ważnym, lecz nie jedynym czynnikiem wpływającym na wybór języka konwersacji [Sebba, Wootton 1998: 284].

Z kolei Carol Myers-Scotton i Agnes Bolonyai w swoich badaniach wyszły z założenia, że skoro przełączanie kodów może być działaniem świadomym, jako takie ma znaczenie społeczne [Myers-Scotton, Bolonyai 2001: 7–8]. Jeśli podczas wypowiedzi dochodzi do zmiany kodu, może ona mieć zarówno charakter nacechowany (*marked*), jak i nienacechowany (*unmarked*). Jeżeli według obowiązujących w danej społeczności reguł zachowań wskazana jest w określonej sytuacji zmiana języka z L_1 na L_2 , wówczas przełączenie kodu będzie uznane za działanie o charakterze nienacechowanym, podczas gdy brak zmiany kodu traktowany jest jako nacechowany [Myers-Scotton, Bolonyai 2001: 9]; na przykład nienacechowane przełączenie kodu następuje wtedy, gdy do rozmowy osób dwujęzycznych prowadzonej w języku L_1 włącza się osoba jednojęzyczna, władająca tylko kodem L_2 , wówczas naturalnym (nienacechowanym) działaniem jest przejście na L_2 w celu umożliwienia uczestnictwa w konwersacji wszystkim obecnym. Kontynuację rozmowy w L_1 należałoby traktować w tej sytuacji jako nacechowaną, a celem takiego zachowania mogłoby być na przykład okazanie dezaprobaty lub chęć zatajenia treści wypowiedzi przed osobą nieznającą danego języka. W społeczności staroobrzędowców nienacechowana jest na przykład zmiana kodu na gwarę w obecności starszych członków wspólnoty na terenie starowierskich miejscowości, czego ilustracją jest między innymi wypowiedź jednego z mieszkańców wsi Bór koło Augustowa: *'eta samoczynnje tak iž'ot / iž'ot st'aršy č'elav'ek gavar'im pa r'usk'i*, natomiast nacechowana i odebrana jako manifestacja braku szacunku byłaby w tej sytuacji zmiana kodu na polski.

Według Carol Myers-Scotton i Agnes Bolonyai o wyborze języka w konkretnym momencie lub o jego zmianie w trakcie wypowiedzi decyduje mniej lub bardziej

świadoma kalkulacja zysków i strat [Myers-Scotton, Bolonyai 2001: 8–12]. Na wybór jednostki może wpływać wiele czynników, a ich oddziaływanie zilustrujemy na przykładzie zaobserwowanych zachowań. Najmłodsi staroobrzędowcy na ogół niechętnie używają rosyjskiej gwary w miejscach publicznych, z obawy przed stygmatyzacją wynikającą z posługiwania się językiem innym niż dominujący, czyli polski. Pewne okoliczności mogą ich jednakże skłonić do zmiany kodu na rosyjski w polskojęzycznym otoczeniu, kiedy na przykład dziecko chce poprosić starszą osobę silnie przywiązaną do staroobrzędowej tradycji i języka o pieniądze lub drobny upominek. W celu zwiększenia swoich szans wybiera gwarę jako kod wypowiedzi, ponieważ w wyniku kalkulacji zysków i strat perspektywa zdobycia pożądanego przedmiotu wynagradza potencjalne ośmieszenie⁴.

W rozważaniach na temat idiolektałnych różnicowań przełączania kodów szczególnie istotna jest koncepcja prototypu osoby podatnej na zmianę kodu podczas wypowiedzi (*prototypical code-switcher*). Jej autorka Rita Franceschini dokonała próby określenia takiego prototypu na podstawie badań bilingwizmu w Szwajcarii i na północy Włoch. Jednostki należące do wspomnianego typu idealnego powinny cechować młody wiek, przynależność do wspólnoty mniejszościowej, niski status klasowy, silne poczucie tożsamości etnicznej i funkcjonowanie w wielojęzycznym otoczeniu [Franceschini 1998: 53].

Próbując zastosować omówione teorie do opisu materiału językowego i socjolingwistycznego ilustrującego dwujęzyczność staroobrzędowców w Polsce, należy pamiętać, że zachodni badacze opisują przede wszystkim sytuację językową na terenach o długiej tradycji wielojęzyczności, jak np. Penelope Gardner-Chloros (Alzacja), lub społeczności imigranckich, jak np. Peter Auer lub Katja Cantone (Włosi w Niemczech i Kanadzie) [Gardner-Chloros 1991; Auer 1991; Cantone 2007 i in.]. Materiał badawczy, którym dysponują, wpłynął istotnie na postrzeganie przez nich zjawiska przełączania kodów. Do zmiany języka w trakcie wypowiedzi dochodzi u osób dobrze znających obydwa kody będące w kontakcie, w związku z czym przyczyny przejścia z alemańskiego na francuski lub z niemieckiego na włoski nie są podyktowane brakiem kompetencji językowej, lecz uwarunkowaniami o naturze społeczno-psychologicznej.

Tymczasem w społeczności starowierców w Polsce jedynie w starszym pokoleniu i u części osób w średnim wieku można mówić o porównywalnym poziomie znajomości polszczyzny i rosyjskiej gwary. Braki w kompetencji językowej w zakresie gwary (zdecydowanie rzadziej i praktycznie tylko w sferze religii w zakresie języka polskiego) są najważniejszą przyczyną zmiany kodu, zwłaszcza w najmłodszym pokoleniu⁵. Trudno też stwierdzić, czy przełączanie kodów i hybrydujący się system dialektałny (forma kodu mieszanego) może pełnić szczególne funkcje społeczne wśród młodych starowierców, ponieważ w chwili obecnej brak większej zbiorowości staroobrzędowej

⁴ Przykład za [Głuszkowski 2013].

⁵ W ujęciu wielu zachodnich badaczy byłoby to wówczas zapożyczanie (nieadaptowane), a nie przełączanie kodów.

młodzieży – w miastach żyją oni w rozproszeniu, a we wsiach Gabowe Grądy i Bór pozostało ich niewielu.

O kierunku i częstotliwości przełączania kodów decyduje przede wszystkim dyglosja, rozumiana za Joshua Fishmanem jako trwała dyferencjacja społecznej funkcji dwóch języków [Fishman 1971: 286–287]. W sferach tradycyjnie obsługiwanych przez gwara – rodzinnej i sąsiedzkiej oraz religijnej – do zmiany kodu na polski dochodzi zdecydowanie rzadziej niż w domenach, w których podstawowym językiem jest polski. Należy zauważyć, że problem przełączania kodów jest w tym wypadku związany z wyborem języka w konkretnej sytuacji, por. [Zielińska 1996: 126; Głuszkowski 2009].

Czynniki dotyczące kompetencji językowej w zakresie języka polskiego i rosyjskiej gwary oraz dyglosyjny charakter bilingwizmu w społeczności staroobrzędowców są przyczyną istotnych różnicowań idiolektalnych. W badanej grupie można wyróżnić sześć typów zachowań związanych z przełączaniem kodów⁶.

Typ I – Obydwa języki mają status kodu podstawowego, czyli takiego, „w którym dana jednostka potrafi myśleć, używa go w sytuacjach, w których zależy jej na precyzyjności przekazu i jest w stanie posługiwać się nim we wszystkich lub prawie wszystkich sferach swojej aktywności” [Głuszkowski 2011: 80]. Rosyjska gwara jest językiem prymarnym⁷, natomiast polski – sekundarnym lub prymarnym. Typ I reprezentują informatorzy starszego pokolenia (urodzeni przed II wojną światową), którzy całe życie spędzili w staroobrzędowych wioskach, pracując najczęściej we własnych gospodarstwach rolnych. Posługują się swobodnie zarówno rosyjską gwara, jak i językiem polskim, ale w zarejestrowanym materiale do przełączania kodów dochodziło rzadko. Jeśli następowała zmiana kodu wypowiedzi, miała ona charakter kontrolowany i była spowodowana potrzebą uściślenia, wyjaśnienia jakiegoś terminu, np. *što 'eta jest' żel' eza? 'eta stop żelaza z węglem*, albo zacytowania, np. *'eto nie dur'ak skaz'ał / daj Boże / żebyś ty uczył cudze dzieci* [przykład za: Głuszkowski 2010b: 163]. Według typologii Pietera Muyskena było to wtrącające przełączanie kodu. Dla typu I charakterystyczne są stosunkowo długie wypowiedzi gwara zbliżoną do stanu sprzed kilkudziesięciu lat, opisanego w pracach Irydy Grek-Pabisowej i Ireny Maryniakowej [Grek-Pabisowa 1968; Maryniakowa 1976 i in.], np.:

v'ern'uliś v dv'adcać p'ervam gad'u v P'olśu abr'atna / nu i toż st'al'i // vr'em'a b'yla tak'oje / što kak ast'av'il'i / vyjeżża'al'i i ast'av'il'i tar'etku / 'il'i sk'ażem č'ašku / čy ł'ożku / čy n'oż / l'ub'uju v'ešč / tak v d'om'e ničev'o ne b'yla tr'onuta // i 'okny b'yl'i / i i šćek'lo č'eła / v'so / v'so / što b'yla / tak 'ije b'yl'i l'użi / a šejčas ne k čem'u d'aže rav'lać i gavar'ić // šejč'as ne m'ożna v'yjcić / bo p'er'ev'ernut v'so / kak zam'ećut / što už'e net xaz'ajeva / to už'e tr'udna.

⁶ Przedstawiona w tekście typologia idiolektów pod kątem przełączania kodów została oparta na badaniach terenowych prowadzonych przez zespół pod kierownictwem prof. Stefana Grzybowskiego w latach 1999–2012, obejmujących ponad 130 informatorów.

⁷ Język prymarny za Anną Zielińską traktuję jako kod używany do rozmów na tematy dnia codziennego, w sferze rodzinnej, przekazywany dzieciom bez pośrednictwa innego języka [Zielińska 1996: 22–23].

Typ II – Początkowo (przez większą część życia) status kodu podstawowego i prymarnego miał rosyjski dialekt, ale z biegiem lat, w związku ze zmianą sytuacji społecznej i/lub rodzinnej, kompetencja w jego zakresie zmniejszała się, a większość funkcji przejęła polszczyzna (jeśli nie była początkowo językiem prymarnym, to taki status uzyskała). Typ II reprezentują osoby starsze (urodzone do 1945 roku), które wychowywały się w podobnych warunkach jak przedstawiciele typu I, lecz w wyniku przeprowadzki lub zmian demograficzno-społecznych w ich rodzinnej miejscowości w późniejszej fazie życia funkcjonowały w polskojęzycznym otoczeniu. Świadomość językowa powstrzymuje informatorów reprezentujących typ II przed niekontrolowanym mieszanym kodów. Przyczyną zmiany języka wypowiedzi jest głównie niedostateczna kompetencja w zakresie gwary w sferach tematycznych przyporządkowanych polszczyźnie (współczesne realia, technika, kultura, edukacja, administracja i in.), na przykład jeden z informatorów, opisując sytuację mniejszości litewskiej, przeszedł na język polski, ponieważ temat rozmowy dotyczył współczesnych problemów społecznych, a sam informator od dłuższego czasu mówił tylko po polsku: *Palak'i tut v S'ejnax / a L'it'ovcev / nikt w Sejnach nie umiał po litewsku / a jak na Litwę jeździć / pół S'ejnyv Litwinów*.

Typ III – Obydwa języki mają status kodu podstawowego i języka prymarnego przy stosunkowo równej kompetencji w zakresie każdego z nich. Typ ten obejmuje zarówno osoby urodzone przed II wojną światową, jak i po roku 1945 – przedstawiciele starszego i średniego pokolenia badanej przez nas grupy, mieszkających w jednolitych pod względem etnicznym staroobrzędowych wioskach, a także w środowisku mieszanym. Jeśli podczas wywiadu informator sam dokonywał wyboru języka, jego decyzja była związana z poruszonym tematem. Kiedy jednak język narzucał badacz, informatorzy byli w stanie wypowiadać się praktycznie na każdy temat w obydwu językach, choć użycie kodu w nietypowej dla niego sferze tematycznej prowadziło do nasilenia zjawiska interferencji. W sferach tradycyjnie obsługiwanych przez polszczyznę w wypowiedziach gwarowych występowało więcej zapożyczeń adaptowanych i nieadaptowanych, np. *kak pajd'oš v šp'it'al; ropa drag'aja; toż wydatki jeść*.

Częstym motywem zmiany kodów były cytaty i uściślenia, a także opowieści o wydarzeniach zachodzących w miejscach, w których staroobrzędowcy posługują się językiem polskim:

i ja paš'l'a k vrač'u i on m'ne sd'elał prześwietlenie / nie prześwietlenie / może gastroskopię / co pani pije? i ja jemu pakaz'ała / proszę nie pić / bo pani wie / że wrzody dwunastnicy miała / pani zaczął wrzód krwawić / jeżeli pani nie przestanie / to pani na stole operacyjnym się znajdzie / ja k'inuła b'olše 'et'i l'ek'i i ne paš'l'a b'olše k nej

všo s'ama / m'it'yji / ja šv'in'i xav'ała / bo to xl'evy b'yl'i / i k'ury xav'ała / i kart'ošku saž'iła / sam'a m'ešk'i naš'iła / s'ama karčev'ała / všo sam'a / šv'in'ej sam'a r'ezała / všo sam'a / a moj muž'yk t'ol'ka b'ura i b'al'ety / ale w biurze nikt tak nie umiał pracować / jak on / gdzie tylko co / jaki błąd / to wołają X / żeby on tam znalazł ten błąd / znalazł / pokazał / k'ak'i'je nedast'atk'i / všo.

W powyższym fragmencie, oprócz potrzeby zacytowania słów lekarza, do zmiany kodu na polski informatorkę skłoniło charakterystyczne dla dyglosji staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego powiązanie tematyki medycznej z językiem polskim, a nie rosyjskim dialektem [Paško-Koneczniak 2011: 100].

Zmiany kodu niejednokrotnie miały charakter krótkotrwały, co świadczy o pewnych podobieństwach między typem I i III. Poniższa wypowiedź jest właśnie tego typu przykładem:

d'eduška naš / źadek naš 'umarł v Pr'usax / a był šeńt'abr' dv'accać šest'ova č'isł'a / s'orak tr'et'jeva g'oda / pačtal'j'on t'el'egr'amu pr'in'os v im'eńje Pr'eglau / nazyv'alaś at r'ek'i Pr'eglau / r'ek'a tam pł'yla i nasz majątek stał nad rzeką Pregola / an'a č'er'ez K'eńigsb'erg pł'yv'ot 'eta Pregola / aż do Balt'yku / rasp'is'al'is / raskr'yl'i i vot / što pračl'i // 'um'er b'ačuška F'odar / pr'ijezżaj / pasp'eš'y / tak č'oća nap'is'ala / był u č'oći on / paj'exal'i ja s p'apaj v Lab'au / takie miasto było Labiau / att'uda v d'er'evn'u č'už'uju / k haz'ajinu skv'ernamu / va xl'ev č'omnyj syr'oj / gd'e rab'otal'i i ž'yl'i / ž'aża N'ikan i č'oća M'arja s šem'oj.

Jednak dla idiolektów typu III o wiele bardziej charakterystyczne są wypowiedzi o zmiennym kodzie. W zarejestrowanym materiale najczęściej dochodziło do alternacyjnej zmiany kodu, która była uzależniona od kontekstu:

ž'yl'i ja zn'aju sk'olka / no m'oże dva g'oda / a p'ośl'e pabudav'al'is / raž'icel'i jev'onavy v'yjexal'i v Am'er'iku / ań'i tam na śródmieściu w bloku mieszkanie im ast'av'il'i / i ań'i paśl'i v 'eta mieszkanie / al'i dva g'oda i pabudav'al'is / lokatorów wynajęli v 'etot blok / a v sva'im čep'er' mieszkaniiu żyv'ut // an'a nie rab'otajet / no bo za'to što n'ada s žeč'am d'oma kto,t'o m'uśit być / nie ap'l'ačitsa ix pa przedszkolach ča'gat'.

Typ III w zdecydowanie największym stopniu spełnia funkcję prototypu idiolektu, w którym dominuje przełączanie kodu. W odróżnieniu od modelu przedstawionego przez Ritę Franceschini nie są to jednak osoby młode, lecz przedstawiciele pokolenia średniego i starszego. Grupa ta nie ogranicza się do osób o niskim statusie społecznym – spośród starowierców objętych badaniem częste przełączanie kodów obserwowaliśmy zarówno u informatorów pełniących ważne funkcje we wspólnocie, jak i u pozostałych członków tej społeczności [por. Franceschini 1998: 53]. Za najważniejsze cechy, które łączą osoby reprezentujące typ III idiolektów, należałoby uznać funkcjonowanie w środowisku, gdzie na co dzień używany jest rosyjski dialekt i język polski, a także pozytywną postawę wobec obydwu kodów.

Typ IV – Początkowo (w dzieciństwie) status kodu podstawowego i prymarnego miał rosyjski dialekt, ale z biegiem lat, w związku ze zmianą sytuacji społecznej i/lub rodzinnej, kompetencja w jego zakresie zmniejszyła się, a jego funkcje przejęła polszczyzna (jeśli nie była początkowo językiem prymarnym, to taki status uzyskała). Samą gwarę wyparł język ogólnorosyjski, z mniejszą lub większą częstotliwością używany w życiu zawodowym i prywatnym. Sytuacja ta dotyczy osób mieszkających w miastach, które nie utrzymują ożywionych kontaktów z wiejską częścią wspólnoty. Osoby reprezentujące typ IV zdecydowanie unikają niekontrolowanego

mieszania kodu. Starali się z nami rozmawiać w ogólnym języku rosyjskim, unikając tradycyjnego dialektu staroobrzędowców, a w ich wypowiedziach były zauważalne przypadki hiperpoprawności [Głuszkowski 2011: 182]. Jeśli jednak doszło do zmiany kodu, miała ona charakter wtrącający, np. *ja k'onczył pat'om f'ilju uniwersytetu ... ego / wydział [...]*.

Typ V – Początkowo (w dzieciństwie) status kodu podstawowego i prymarnego miała tylko rosyjska gwara, ale z biegiem lat, w związku ze zmianą sytuacji społecznej, polszczyzna również stała się kodem prymarnym i podstawowym. Informatorzy przejawiają większą kompetencję w zakresie polszczyzny. Do typu V zaliczone zostały idiolekty osób mieszkających w środowisku wiejskim, w otoczeniu staroobrzędowym lub mieszanym⁸, które należą do młodszej grupy pokolenia średniego i starszej grupy pokolenia młodszego (urodzeni od lat 60. do połowy lat 80. XX wieku). Osoby te uczyły się w szkole rosyjskiego języka literackiego, ale w życiu codziennym posługują się tradycyjną gwarą, w związku z czym nie została ona wyparta z ich idiolektów. Ponieważ informatorzy reprezentujący typ V swobodniej posługują się polszczyzną, przyczyną przełączania kodu w ich wypowiedziach jest najczęściej niedostateczna kompetencja w zakresie gwary. Najczęściej zmiana kodu ma charakter wtrącający. Gdy informatorzy starali się utrzymywać język wypowiedzi mimo braków leksykalnych, prowadziło to do zwiększenia się liczby wstawek, np.: *ja rab'otała w sklepie / w delikatesach; to się nie podoba ś'ilna / jak m'uśit mundurek do šk'oty aż'eć / bo ma tyle łaszków; b'użet pomocnikiem murarza, bo nie wiem, jak to po rosyjsku powiedzieć; muž pr'ijexał w sobotę / ješč'o paj'eł / w pół do dziewiątej wieczór może my l'egl'i; był mar'oz dv'adcać p'ać stopni; spółdzielnia mieszkaniowa to j'eśća żand'ovaja; vošem'nadcać god t'olka m'ajet dopiero; to herbaty za darmo napj'ośsa / to vs'ak'ix ć'astyk; był na zwolnieniu chorobowym; szkolnym nas autobusem vaż'il'i*.

Należy jednak podkreślić, że w grupie informatorów, których idiolekty należą do typu V, zdarzały się stosunkowo często dłuższe wypowiedzi utrzymane w kodzie gwarowym, z niewielkimi jedynie elementami kodu polskiego, np.:

zać'al'i v šk'olu xaż'ić / to zać'al'i nas na rel'igju uč'yc' / vs'ak'ix cerk'ovnyx 'etyx p'eśńev / mal'itvyv vs'ak'ix / tak što iž'oś spać m'ol'iśša / vstaj'oś / p'ośle m'ol'iśša / v'so iž'oś ž'ełać s mal'itvaj // dajmy na to i vad'a sta'it v v'edr'e / to pav'inna an'a być nakr'yta / bo kak n'ašy ž'edy tam / praž'edy / b'abk'i gavar'il'i / to s pakal'eña na pakal'eñe nam pr'ek'azyvajut'eta / što v vad'y / to b'eśi kup'ajutsa / tak kak o v ć'ašku / pr'ix'ožiš / o v ć'ašk'e / v tar'elk'e i v s'up'e m'og'et b'es kup'atsa / i v 'etam mam'enće m'ožeš jev'o r'azym sjić / nu i p'ośle / už'e j'eta b'už'et ć'ažka.

Typ VI – Obydwa języki mają status kodu prymarnego, ale językiem podstawowym jest polski. Ten typ reprezentują osoby najmłodsze mieszkające w środowisku wiejskim, które posługują się gwarą na co dzień w rozmowach ze starszymi członkami

⁸ W miejscowościach, które dawniej były zamieszkane wyłącznie przez staroobrzędowców, a obecnie ich struktura społeczna uległa zmianie i większość stanowią katolicy.

rodziny i sąsiadami. Wśród najmłodszych członków wspólnoty, zwłaszcza w środowisku miejskim, coraz częstsze jest odchodzenie od języka przodków. Spostrzeżenia na temat przełączania kodów dotyczą więc tych nielicznych przedstawicieli młodego pokolenia, którzy władają czynnie obydwoma językami w komunikatywnym stopniu. Wypowiedzi informatorów reprezentujących typ VI zawierają bardzo dużo wstawek będących przejawami wtrącającego przełączania kodu, np.: *skaz'ał / što'eta podgrzybek; v'eš'aju lańcuszki / lampki; usł'yśał krzyki i prib'eg*. W niekontrolowany sposób dochodzi także do zmiany języka wypowiedzi na polski – alternacji, np.:

čev'o ty m'aješ tak'ije bałš'yje głaž'a / A vołk gavar'it: št'oby t'eb'a t'učše v'id'et'. A Czerwony Kapturek się zapytał, dlaczego ma takie wielkie zęby. A wilk odpowiedział: żeby ciebie lepiej zjeść i zjadł. A potem usłyszał leśniczy krzyki i prib'eg i vołk'a // str'el'it jev'o // rasš'ył br'uxa i v'y'tanuł Czerwonego Kapturka i b'abku. I zaš'ył jem'u br'uxa / i k'am'eñ vłaž'ył / i jev'o vk'inuł v vad'u.

Należy zauważyć, że nasi młodzi informatorzy zmieniali kod przede wszystkim w rozmowach z rodzicami, dziadkami i sąsiadami, a także w sytuacji wywiadu, która ze względu na udział w rozmowie badacza – osoby spoza wspólnoty starowierców – różni się od innych sytuacji komunikacyjnych. W obecności jednojęzycznych rówieśników i w środowisku niestaroobrzędowym starają się jednak unikać zarówno gwary, jak i przełączania kodów, aby nie odróżniać się od otoczenia i nie ulegać stygmatyzacji.

Podsumowanie

Ze względu na różnice sytuacji językowej mikrowspólnoty staroobrzędowców w Polsce i zdecydowanie liczniejszych dwujęzycznych społeczności badanych przez zachodnich uczonych zaproponowana przez Ritę Franceschini koncepcja prototypowej osoby zmieniającej język podczas wypowiedzi prowadzi do innych wniosków na temat przyczyn przełączania kodów. Przedstawiona w artykule typologia pokazuje, że najczęstszą przyczyną zmiany kodu wypowiedzi u starowierców jest uwarunkowany dyglosją kontekst tematyczny i/lub niedostateczna kompetencja językowa. Ponadto częstemu przełączaniu kodów sprzyja równy status i prestiż obydwu języków w oczach danej osoby. Nie da się jednak uniknąć odniesienia do odległych pod wieloma względami sytuacji socjolingwistycznych, na przykład włoskich imigrantów w Niemczech lub wielojęzycznych społeczności zamieszkujących Alzację. Z powodu braku kompleksowych badań nad społecznymi uwarunkowaniami przełączania kodów w warunkach słowiańsko-słowiańskich kontaktów językowych konieczne jest stworzenie adekwatnej aparatury pojęciowej i opracowanie metodologii, która jedynie częściowo może opierać się na doświadczeniach zachodnich językoznawców. W odróżnieniu od sytuacji językowych opisywanych przez Petera Auera, Annę de Finę lub Ritę Franceschini w mowie dwujęzycznych polskich staroobrzędowców dochodzi do przełączeń pomiędzy polszczyzną – językiem literackim, zestandaryzowanym, mającym status języka państwowego i używanym przez kilkadziesiąt milionów osób, a nieposiadającym utrwalonej normy ani formy pisemnej dialektem w stanie zaniku. O ile w warunkach

zachodnich dwujęzyczność poszczególnych społeczności opiera się najczęściej na dwóch (lub większej ich liczbie) kodach o mocnej pozycji społecznej, a język mniejszości stanowi w nich konkurencję dla języka ogólnopolskiego, to w analizowanej przez nas sytuacji obserwujemy absolutną dominację polszczyzny [por. m.in. Auer 1991; Franceschini 1998; de Fina 2007; Głuszkowski 2011]. Powoduje to istotne różnice w charakterze zjawisk przełączania i mieszania kodów; na przykład kompetencja kolejnych pokoleń staroobrzędowców w zakresie języka ich przodków jest coraz mniejsza, co sprawia, że w naszych badaniach należy zwrócić uwagę na zmianę kodu wywołaną brakami leksykalnymi i na jej zdefiniowanie. Większość przypadków zmiany kodu, zwłaszcza u najmłodszych informatorów, jest związana z pojawianiem się polskich wstawek w wypowiedziach gwarowych⁹.

Autor niniejszego artykułu pracuje obecnie nad teoretycznymi aspektami opisu zjawiska przełączania kodów w dwujęzyczności staroobrzędowców w Polsce. Materiał językowy zarejestrowany przez toruński zespół badawczy liczy ponad 300 godzin nagrań i jest w trakcie opracowania. Transkrypcje całości materiału i baza danych powstająca w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki¹⁰ pozwolą na przeprowadzenie ilościowych analiz przypadków zmiany kodu podczas wypowiedzi, dzięki czemu będzie można zweryfikować zaprezentowaną w poprzednich akapitach typologię i założenia metodologiczne.

LITERATURA

- Auer P., 1991, *Italian in Toronto. A preliminary comparative study on language use and language maintenance*, „Multilingua”, 10, s. 403–440.
- Auer P., 1999, *From code-switching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech*, „The International Journal of Bilingualism”, 3, s. 309–332.
- Auer P., 1998, *Bilingual conversation. Revisited*, [w:] P. Auer (red.), *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity*, London–New York, s. 1–24.
- Cantone K. F., 2007, *Code-switching in bilingual children*, Dordrecht.
- Fina A. de, 2007, *Code-switching and the construction of ethnic identity in a community of practice*, „Language in Society”, 36/3, s. 371–392.
- Fishman J. A., 1971, *The Sociology of Language*, [w:] J. A. Fishman (red.), *Advances in the Sociology of Language*, t. 1, The Hague, s. 217–404.
- Franceschini R., 1998, *Code-switching and the notion of code in linguistics. Proposals for a dual focus model*, [w:] P. Auer (red.), *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity*, London–New York, s. 51–75.

⁹ Na temat klasyfikacji wstawek dokonywanych na potrzeby chwili (*nonce borrowings*) jako przejawów przełączania kodów pisała Helena Halmari, lecz jej propozycje nie dają jednoznacznej odpowiedzi co do natury nieadaptowanych jednostek języka L_1 w wypowiedziach w L_2 , a są raczej próbą jej uniknięcia [Halmari 1997: 18].

¹⁰ Zob. przypis 1.

- Gardner-Chloros P., 1991, *Language Selection and Switching in Strasbourg*, Oxford.
- Głuszkowski M., 2009, *Dyglosja w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Sociolingwistyka”, XXII–XXIII, s. 115–131.
- Głuszkowski M., 2010a, *Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Slavia Orientalis”, 1, s. 81–98.
- Głuszkowski M., 2010b, *Zachowane cechy dialektalne oraz wpływy polskie w rosyjskiej gwarze przedstawiciela starszego pokolenia staroobrzędowców regionu augustowskiego*, „Acta Baltico-Slavica”, 34, s. 157–168.
- Głuszkowski M., 2011, *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, Toruń.
- Głuszkowski M., 2013, *Socjologia w badaniach dwujęzyczności*, Toruń [w druku].
- Grek-Pabisowa I., 1968, *Rosyjska gwara starowierców w województwach olsztyńskim i białostockim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Halmari H., 1997, *Government and Codeswitching: Explaining American Finnish*, Amsterdam–Philadelphia.
- Jørgensen J.N., 1998, *Children's acquisition of code-switching for power-wielding*, [w:] P. Auer (red.), *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity*, London–New York, s. 237–258.
- Maryniakowa I., 1976, *Imiesłowy w rosyjskiej gwarze starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław.
- Muysken P., 2000, *Bilingual speech: a typology of code mixing*, Cambridge.
- Myers-Scotton C., Bolonyai A., 2001, *Calculating speakers: Codeswitching in a rational choice model*, „Language in Society”, 30/1, s. 1–28.
- Paśko-Konecniak D., 2011, *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*, Toruń.
- Sebba M., Wootton T., 1998, *We, they and identity. Sequential versus identity-related explanation in code-switching*, [w:] P. Auer (red.), *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity*, London–New York, s. 262–286.
- Zielińska A., 1996, *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa.

IDIOLECTAL DIVERSITY OF CODE-SWITCHING
IN THE BILINGUALISM OF THE OLD BELIEVERS
IN THE REGION OF SUWAŁKI AND AUGUSTÓW

ABSTRACT

The phenomenon of code-switching is strictly connected with bilingualism – according to Muysken's theory, we can distinguish three main types of code-switching: insertional, alternational and congruent lexicalization. Many scholars have attempted to determine the sociological and psychological factors that influence code-switching. This article is based on Franceschini's concept of prototypical

code-switcher. We apply Western sociolinguistic theories to the Slavonic-Slavonic bilingualism in the Old Believers' community and characterize their code-switchers. On the basis of the linguistic and sociolinguistic material gathered in field researches (1999–2012) we put forward a typology of idiolectal diversity of code-switching in the community of Old Believers'.

ИДИОЛЕКТАЛЬНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ
ПЕРЕКЛЮЧЕНИЯ КОДОВ В ДВУЯЗЫЧИИ СТАРООБРЯДЦЕВ
СУВАЛКСКО-АВГУСТОВСКОГО РЕГИОНА

РЕЗЮМЕ

Явление переключения кодов тесно связано с двуязычием. По П. Мью-скену, можно выделить три основных типа переключения кодов: вкрапляющее, альтернирующее и конгруэнтную лексикализацию. Социологические и психологические факторы, влияющие на переключение кодов, старались определить многие исследователи. Для наших рассуждений исходной точкой стал концепт прототипического лица, переключающего коды, принадлежащий Р. Франческини. Автор пытался применить западные социолингвистические теории в описании славяно-славянского билингвизма и охарактеризовать условия переключения кодов в исследуемой им группе. На основании языкового и социолингвистического материала, собранного в рамках полевых исследований (1999–2012), предлагается типология идиолектальных особенностей переключения кодов.

Słowa kluczowe: przełączanie kodów, staroobrzędowcy, dwujęzyczność, idiolekty, typologia.

Keywords: code-switching, Old Believers, bilingualism, idiolects, typology.

Ключевые слова: переключение кодов, старообрядцы, двуязычие, идиолекты, типология.